

JÓZSEF ATTILA

ELSŐ TÖREKVÉS, UTOLSÓ MENTSVÁR

Beney Zsuzsával József Attila költészetéről Dukay Nagy Ádám beszélget

József Attila a kései verseiben már sokkal többet mondott ki, mint amennyit tudott – állítja Beney Zsuzsa. S miközben próbálom végiggondolni a kora nyári, kis-svábhegyi délutánban, hogy tényleg, mennyire igaz is ez, kisvártatva hozzáteszi: a műveknek ez a fajta önbeteljesítőjóslat-jellege akár szómágiaként is értelmezhető. Ez azonban csak az egyik izgalmas gondolatmenet volt a sok közül, melyeket Beney Zsuzsa az utóbbi években, s e helyütt is megfogalmazott.

– Amikor az interjú időpontjáról beszélgettünk, azt mondta a telefonba: „De aztán jókat kérdezzen!” Ez általános gyanakvás a műfajjal szemben, vagy sok rossz kérdést hallott mostanában József Attiláról?

– Ezt elsősorban azért kértem, hogy engem segítsen. Ami a mondat második felét illeti: nem rossz kérdéseket hallottam József Attiláról, hanem túlságosan sokfélét. Kérdéseikkel sokan – főleg fiatalok – azt árulták el, hogy alig-alig ismerik őt. Megállapításom nem a költő, alkotó fiatalokra vonatkozik. A József Attila-centenárium során sokszor hívtak meg iskolákba, ahol – bár mindig akadtak, akik tudták, ki-ről is beszélünk – a többség meglehetősen érdektelennek mutatkozott. Ezek középiskolákban szerzett tapasztalatok, de úgy látom, hogy az egyetemista, főiskolás magyar szakosok sem kellően ismerik József Attila munkásságát.

– Önnek mikor került a látómezejébe József Attila? Van ilyen meghatározható pont?

– Igen. Tizenhárom éves voltam, amikor megjelent a Cserépfalvánál a költő akkor összesnek gondolt verse. Ezt a kötetet az édesapám ajándékba kapta meg; én tizenhárom évesen bele is merültem. Fan-

A Mamával és nővéreivel 1908 körül. Rasem Victor felvétele

tasztikusan átütő erejű volt ez az olvasmányélmény. E mellett József Jolán könyvét olvastam, a *József Attila életének* első variánsát. Később ugyan ez „átformálódott” a szocializmus vélt normáihoz igazodva, de ezt az első változatot nagyon értékesnek tartom. Részben a saját életem miatt, részben az éppen akkor fölfedezett „társadalmiság” jegyében foglalkoztatott. József Attilában azonban nem a proletársors átélése vagy megismerése kapott meg, hanem – nagyon egyszerűen fogalmazva – a költészetének ereje. Nehéz ezt pontosítani.

– A korai „megismerkedésnek” is köszönhető, hogy az Ön tudományos munkái – amint azt kritikusai, recenzensei óriási pozitívumként rendre alálúzzák – komoly bele- és átéléssel születnek?

– Nem hiszem. Sokkal inkább amiatt van ez így, hogy a kérdésfeltevésével, gondolkodásmódjával eredendő rokonságot érzékelek. Ez utóbbiról sokáig azt hittem, hogy csak a láncolatossága, az örök kérdés–felelet mivolta miatt, ma úgy gondolom, hogy ennél bonyolultabb a hasonlóság. Engem József Attila gondolkodásmódja szólított

József Attila 1935-ben. Barta István felvétele (PIM)

meg. Később, most, idősebb koromban az a teljesség-kép vonz, ahogyan ő látta és láttatta a világot. Azt, amit mostanában kezdek egy kicsit én is fölfedezni.

– *Őn elsőként mutatott rá arra, hogy József Attila költészetében mennyire fontos-pontos volt a nyelvi kifejezés színessége, precizitása. Valamint arra is, hogy e kettő egysége egyszerre látható homogénnek és diszparátnak. Az Ön alkotói tevékenységére mennyire hatott József Attila nyelvművészete?*

– Érdekes módon semennyire, és ezt magam is furcsállom. Nyilvánvaló, hogy az elmondott közelség ellenére valami el is választ. József Attila metafizikája sokkal rejtettebb, mint ahogyan azt én sokszor kicsit színpadiasan megfogalmazom.

– *Ezt azért tartottam érdekesnek, mert József Attilánál, ahogyan Ön fogalmazott, „az örület topográfiája nem enged kiszabadulnunk a vers mondanivalójából”, Önt ezzel szemben nyugodt, tudatos alkotónak ismerjük.*

– Azt hiszem, hogy a higgadság és tudatosság csak a látszat. Mindig azt mondták rám, hogy higgadt vagyok, megcsináltam, amit írtam... Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy bíbelődtem az írással. József Attila azért fantasztikusan nagy költő, mert nála ez volt az *abogyan*. Ez a hihetetlen pontosság. És azt hiszem, hogy ez volt életének egyik tragikus pontja is. Elképesztő pontosság-igény élt benne, és ezt nem lehetett azokra a témákra alkalmazni, amelyekkel ő foglalkozott. Bármelyik kései versét nézzük is, tapasztaljuk, hogy nagyobb a kérdés, mint amelyre felelni lehetne. Egy költő, egy József Attila nagyságú költő arra kérdez, ami nem kimondható, és erre úgy kell felelnie, hogy a kimondott mégis a lehető legjobban közelítse a kimondhatatlant. Miközben mindvégig tudja, hogy nem érheti el azt. Ez rettenetes, tudatos vagy nem tudatos és tudati vagy nem tudati hasadást idéz elő. „Hasadás” alatt nem olyan örületet értek, amely betegség formájában manifesztálódik, hanem vívódást, amely nem az életben, hanem a költészetében jelenik meg.

– Ennek ellenére többször fölmerült, hogy utolsó verseit – melyek közül, afféle búcsúként, sokat dedikált barátainak – nem annyira lobbánásból, de tudatosan, hivatásként írta. Ezt a fölvetést

Ön mindig finomítja. Kitérnék arra is, hogy ebben az időben – 1935–37 körül – József Attila túl volt a Gyömrői Edit-szerelmen, amelyről Ön A gondolat metaforáiban azt tartja, hogy a költő e kapcsolat idején hal meg. Hogy ekkor lesz – még öntudatlanul, latensen ugyan, de visszavonhatatlanul – öngyilkossá. Ő is érezte, hogy kimerülőben vannak az energiái?

József Attila Ipar utcai népiskolai bizonyítványa, 1915 (PIM)

– Nem hiszem – továbbra sem –, hogy a kései versek tudatosab-
bak, „akartabbak” lettek volna, mint az azokat megelőzők. Az sem tö-
kéletes megfogalmazás, hogy érezte energiáinak kimerülését. Azt
érezte, hogy akkor – a Gyömrői Edit-kapcsolatban – kétségbeesett.
Lehetséges, hogy azért, mert már nem volt energiája arra, hogy ko-
molyan újrakezdje. Bár erre is volt kísérlet... Az energia elvesztését
az ember általában úgy éli meg, hogy belesüllyed a világba, s a világ-
ból nem emelkedik ki a saját akarata. Elfogadóvá válik. Azt gondo-
lom – de mások is, nem csak én –, hogy ebben a Gyömrői Edithez fű-
ződő kapcsolatba, vágyakozásba csakugyan belehalt valamilyen mó-
don ez a férfi. Ha pedig megvizsgáljuk az ebben az időszakban
született verseket, látjuk, hogy igenis indulatban születtek, s a pillanat
fájdalmáról, a pillanatnak szólnak. Megfogantak, megszülettek, és ar-
ra a momentumra érvényesek. Valamit azonban már ezekben a mű-
veiben kimond, s ez későbbben valóra válik. Kicsit olyan ez, akár a szó-
mágia. József Attila itt már többet mond ki annál, mint amennyit tud.

– *Későmodern, klasszicizáló kortárs magyar költészet vette körül ezeket
a verseket. Ma – bár József Attilát „mindenki ismeri” – hol a helye a kara-
vánban? Ismerjük őt?*

– Kicsit lemaradtam ennek a kérdésnek az áttekintésével, mert a
fiatalokra vonatkozó igazi ismereteim évekkal ezelőttiek. Tanítok
ugyan most is, de ma már csak olyan hallgatókat, akik engem válasz-
tanak, erre pedig nem lehet alapozni egy reprezentatív felmérést.
A helyzet a következő: Radnóti, éppen a klasszikus formái miatt, egy
időben sokkal közelebb állt a fiatalokhoz, mint József Attila, aki szin-
tén klasszikus formában olyan vívódásokat fogalmazott meg, ahol a
klasszikus forma csak tömörítette a szöveget. Radnótinál a forma ki-
csit az oldásra szolgál. Nem szólva arról, hogy biztatást jelentett,
hogy *olyan* időkben is lehet *ilyen* formákban írni. József Attilának
azonban utolsó mentsége a pontosság volt. Első törekvése, és utolsó
mentsvára.

– *Mért volt Önnek is oly fontos az Eszmélet?*

– Az *Eszmélet*ről mostanában sokat vitatkoznak: egységes mű-e,
vagy versek tudatos egymás mellé állítása? Magam is tűnődtem a na-
pokban, hogy tényleg a legnagyobb verse-e az *Eszmélet*, vagy egyes
részei emelik azzá? Amikor ez a vers igazán foglalkoztatott, még nem
vizsgáltam a mélyebb összefüggéseket az egyes részletek között; any-
nyi az ellentmondás és az egymásnak való felelgetés, hogy nem tud-
tam összeegyeztetni mindezt. József Attilában az volt mindenkit

meghaladóan zseniális, hogy elbírta az ellentéteket. Ha világlátásába bele is roppant.

Az *Ódá*ban azt írja: „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd.” Az *Eszmélet*ben pedig azt, hogy „láttam, a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”. Úgy tűnik, ezek ellentétesek egymással. Nagyon nehéz megítélni, hogy ezt az ellentétet ő hogyan élte meg. Gondolatilag vállalta-e, vagy pedig egy gondolatnál mélyebb készítés íratva vele ezeket? Érvényes-e mindkettő, vagy nem? Itt dőlhetne el, hogy ezeknek a verseknek a szubjektumra való érvényesítésével kell-e foglalkoznunk, de ez sajnos szinte lehetetlen. E kérdéseket élő ember – magába néző ember – nem tudja földérinteni. Azt mondanám, egyszer így érezte, egyszer úgy. Egyszer úgy érezte, hogy a törvény a tiszta beszéd, egyszer pedig úgy, hogy a törvény szövedéke fölfeslik. József Attila képes volt arra, hogy a világot olyan teljességben élje át, amilyenre nagyon kevesek képesek. Költészetének valódi titka itt van. Ezt az emberileg elbírhatatlan kettőséget – sőt talán több részre tagozódását –, ezt a kibírhatatlan ténytet mégis kibírta egy ideig.

– *Részvétellel tekintett József Attila a körülötte lévő világra?*

– Nem is részvétellel, annál is mélyebb együttérzéssel: benne élt az egész világban. Minden ellentmondásával, zűrzavarával, komplexitásával, paradoxonjával és megoldhatatlanságával együtt. A *Téli éjszakában* van egy sor: „Mintha a létből ballagna haza...” Többek közt ez a létből való hazatartás is olyan enigma, amely valószínűleg megfejtetlen marad.

– *Ebben volt ő legnagyobb?*

– Azt hiszem, hogy igen. Abban, hogy ezt vállalta. Minden biztonnyal sok emberben merülnek fel hasonló kérdések.

– *Mások esetében mi lesz ezeknek a kérdéseknek a sorsa?*

– Nem tudják megfogalmazni mindezt. Mert ahhoz, hogy ezt megtegyék, olyan nyelvi adottság kell, amilyenrel József Attila bírt. Ha valaki kicsit alaposabban olvassa el három-négy versét, s jobban megnézi, látja, hogyan varázsolja élénk képeit a hangzók segítségével, hogyan teszi élővé a nyelvet. Nézzük ezt: „hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek”. A „zörögnek” félelmetessége, hangzása... az, hogy olyan száraz ágak hallatják e hangot, amelyek egyébként nem zörögnek... Mert az avar zörög, vagy a csontok... A „száraz” és a „zörögés” párosításával kivételes atmoszférát teremt alig több mint egy sorban.

József Attila 1937-ben. Dési Huber István szénrajza (PIM)

– *Hogy visszatérjek tanulmányaira: bele- és átéléssel írott munkái sokakhoz vitték közelebb József Attilát. Ön ugyanakkor így fogalmazott: „aki reménytelen, még a másik reménytelenségében sem képes mítoszt felismerni; még kevésbé teremteni”.*

– Ezt a recepcióval kapcsolatban írtam. József Attila keserűsége és reménytelensége nagyon sok embert megérintett. És ez alatt nem egy hamis kultuszt értek. Inkább azt, hogy mindezt a saját fájdalomunkra rímelve áthangolja egy megosztott, közösségben érzett fájdalommá, vagy másból is hasonlóképpen föltámadt fájdalommá. Az őbenne tapasztalható reménytelenség azonban nem képes arra, hogy oldja a mi reménytelenségünket, kicsit átjárja és fölemelje a reménykedés szintjére. Alighanem így értettem ezt. Annak, aki meg akarja érteni József Attilát, a haláláig kell elmennie. Olyan mélységekbe kell leszállnia, amire nem vállalkozik az ember.